

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Nonnen, monniken en leken: de relatie tussen het klooster en de parochiekerk van Hemelum

Langen, G.J. de; Mol, J.A.

Citation

Langen, G. J. de, & Mol, J. A. (2024). Nonnen, monniken en leken: de relatie tussen het klooster en de parochiekerk van Hemelum. *Alde Fryske Tsjerken*, 31, 4-9. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4171029>

Version: Publisher's Version

License: [Creative Commons CC BY-NC 4.0 license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4171029>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Nonnen, monniken en leken

DE RELATIE TUSSEN HET KLOOSTER EN DE PAROCHIEKERK VAN HEMELUM

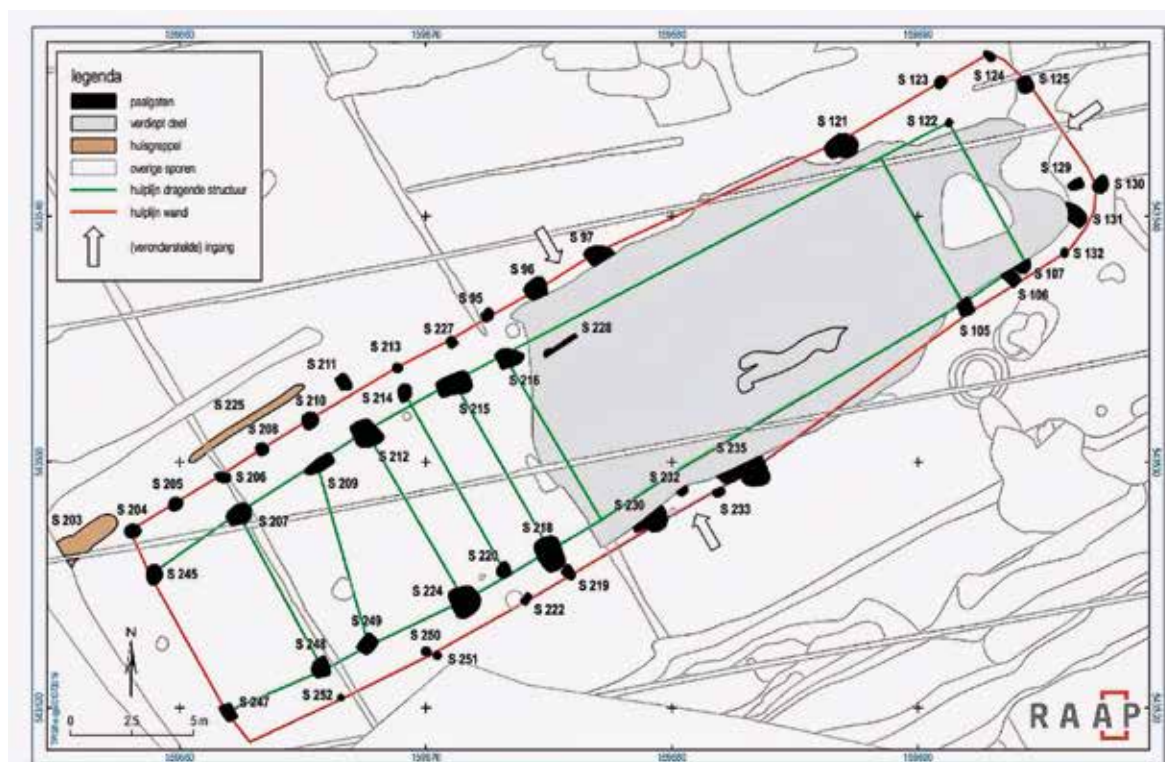
Gaat de Nicolaaskerk in Hemelum terug op de kapel van het Benedictijner klooster? Of is de kerk als parochiekerk gesticht? Opgravingen en nadere bestudering van schriftelijke bronnen geven een voorlopig antwoord op die vraag.

In 2017 vond in het Friese Hemelum een opgraving plaats op het terrein van het voormalige klooster, in verband met de aanleg van een weg.¹ De eigenlijke kloostergebouwen werden niet gevonden, maar wel kwam de fundering van een grote boerderij tevoorschijn in de vorm van eikenhouten paalresten. De kapjaren bleken dendrochronologisch te dateren op 1154 en 1155.² Hoe verhielden boerderij en klooster zich tot elkaar en welke relatie had het klooster met de dichtbij gelegen parochiekerk van Hemelum?

De eerste vraag is beantwoord in twee artikelen over de uithoven van het Staverse Sint-Odulfusklooster.³ Hier proberen we klaarheid te brengen in de tweede kwestie. Tot nu toe werd vermoed dat de dorpskerk van Hemelum, nu een PKN-kerk met een negentiende-eeuws uiterlijk, vóór 1580 mede dienst gedaan heeft als conventskapel.⁴ Een aanname die zich heeft doorgezet in de naamgeving van het huidige kerk als Nicolaaskerk.

De Nicolaaskerk van Hemelum. FOTO MELLE KOOPMANS

Boerderijplattegrond Hemelum: HIELKEMA 2020, 2

We maken daarbij gebruik van de waarnemingen van de amateurhistoricus Auke Bult uit Molkwerum, die eind 2016 de maat opnam en bouwresten bekeek van de betrekkelijk kleine voorganger die toen bij de renovatie van de kerkvloer tevoorschijn waren gekomen.⁵ We toetsen de gegevens aan de informatie die over de kloosterkerk te vinden is in de *Prelarius*-kroniek uit de vroege zestiende eeuw.⁶ Deze kroniek beschrijft de perikelen rondom de hervorming van de in 1495 gefuseerde kloosters van Staveren en Hemelum. Voor de context volgt hier echter eerst een toelichting op de vroege ontwikkeling van beide conventen.

DE BENEDICTIJNSE SINT-ODULFUSABDIJ VAN STAVEREN EN HET ONDERHORIGE VROUWENCONVENT TE HEMELUM

De Staverse kerk die aan de basis van de abdij stond, is gesticht in de tweede helft van achtste eeuw.⁷ Er was een kleine clericale gemeenschap aan verbonden, die tot taak had de missie in Westergo en Zuidergo te ondersteunen. Na de Noormannentijd, waarin ze vermoedelijk niet kon functioneren, kreeg de kerk halverwege de tiende eeuw onder bisschop Balderik (918-975) een nieuwe impuls, met een wijding aan Sint Odulfus en de vorming van een uit twaalf kanunniken bestaand kapittel. Anders dan monniken mochten kanunniken die gebedsdiensten verzorgden, wel persoonlijk bezit hebben en waren ze niet gebonden aan het kloosterslot. Ze konden ook buiten actief zijn als pastoor in een van de Staverse dochterkerken.

Omdat er eind elfde eeuw veel kritiek kwam op het goederenbeheer en de levensstijl bij dit soort instellingen werden sommigen van hen omgevormd tot echte kloosters. Dat gebeurde ook in Staveren.⁸ In 1132 liet bisschop Andreas de kanunniken

hier vervangen door monniken uit het nog jonge, omstreeks 1121 gestichte Benedictijner Sint-Laurentiusklooster in Oostbroek bij Utrecht. Dit herbergde een ascetisch levende gemeenschap, begonnen door broeders uit de hervormingsgezinde abdij van Affligem in Vlaanderen.⁹ Hervormingsgezind wil zeggen dat de leden van de gemeenschap zich er strak aan de regels van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid

Afbeelding van de hervormde kerk te Hemelum vóór de uitbreiding aan de zuidzijde in 1925. FOTOCOLLECTIE TRESOAR

hielden. Zij hadden een vrije abtskeuze en gebruikten hun land zelf, in plaats van inkomsten te trekken uit meierhoven, horige goederen en tienden.

De oriëntatie op Oostbroek hield tegelijkertijd in dat er in Staveren vrouwen werden opgenomen. Oostbroek was namelijk van oorsprong een dubbelklooster, met monniken én zusters op hetzelfde terrein. Die laatsten werden na verloop van tijd in een aparte behuizing ondergebracht op een uithof bij De Bilt, die – weinig origineel – de naam van Vrouwenklooster kreeg. Deze dépendance ging in 1139 van start onder leiding van een priorin en een proost, die echter in alles verantwoording schuldig bleven aan de abt. Men zou het een dubbelkloosterconstructie in ruime zin kunnen noemen.¹⁰

Ook in Staveren zal het enige tijd geduurd hebben eer de zusters een eigen gebouwencomplex kregen, in Hemelum. De vroeg ingetreden volwassen vrouwen en weduwen konden immers niet meer tot zingende nonnen worden omgeschoold om de Latijnse gebedscyclus uit te voeren. Daarvoor was een leertraject nodig voor jonge meisjes. Tot er uit hen een eigen koorgroep was gevormd, mochten de (leken-)zusters de gebeden bij de mannen alleen passief meemaken achter een scherm of dunne wand. De kloosterleiding was er steeds op uit de groepen niet werkelijk met elkaar in contact te laten treden, om celibaatsproblemen te voorkomen.¹¹

Het oudste bericht dat we voor het klooster van Hemelum kennen, dateert pas van augustus 1245, toen de paus de gemeenschap in haar van oorsprong Staverse goederenbezit bevestigde.¹² Het bestond toen zeker al lang. Eerder opperden we dat het in de late twaalfde eeuw tot stand is gekomen.¹³ De reden om het niet vroeger te dateren was de wijding aan Sint Nicolaas, een heilige die als kerkpatroon in Friesland pas tegen 1200 populair geworden is. Intussen is echter gebleken dat dit niet doorslaggevend kan zijn. Al omstreeks 1120 was in Utrecht op bisschoppelijke grond een imposante Nicolaaskerk verzezen en ook een andere parochiekerk in de omgeving, Jutphaas, werd in dezelfde tijd aan deze heilige gewijd.¹⁴ De vroege geschiedenis van beide twee kerken onderstreept dat Sint Nicolaas al omstreeks 1100 in en rond Utrecht werd vereerd en dat men er ook over relieken beschikte. Een eerste verspreiding van hieruit naar andere delen van het bisdom via een of meer kloosters, is dus zeer wel denkbaar.

Wanneer we nu de boerderijconstructie van Hemelum scherp kunnen dateren op de jaren 1155-1157, dan kan dit ook voor het klooster gelden, omdat klooster en schuur samen in één keer nieuw lijken te zijn opgetrokken, aangezien bij de boerderij geen sporen van eerdere bewoning zijn gevonden.

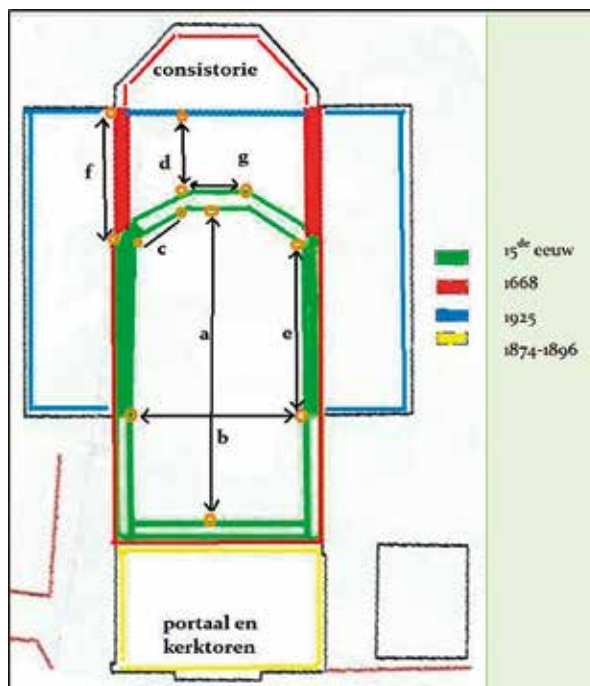
Het Hemelum convent heeft als vrouwenklooster bestaan tot de vroege vijftiende eeuw. Tussen 1415 en 1430 besloot de Staverse kloosterleiding namelijk de Hemelum vrouwen-gemeenschap te doen uitsterven en in het convent een deel

van haar broeders onder te brengen. Die herhuisvesting was nodig omdat de abdij van Sint Odulfus door stormvloed en oorlog was vervallen tot een ruïne.¹⁵

Zo bestonden sinds die tijd in de Friese Zuidwesthoek tot 1495 twee benedictijnengroepen onder eenhoofdige leiding: de een in een tot klooster omgebouwd hospitaal binnen de stad Staveren, de ander in het voormalige nonnencomplex van Hemelum. Deze gefuseerde maar nog gescheiden mannen-groepen werden in 1495 samengevoegd tot één gezamenlijk convent onder de hoede van de benedictijnse hervormingscongregatie van Bursfeld.¹⁶ Dit kreeg de naam van 'abdij van Sint-Odulfus te Hemelum'. Alle eerder gescheiden bezittingen kwamen daarbij weer samen in één hand.

DE KLEINE KERK UIT CA. 1500 EN HAAR RELATIE TOT DE KLOOSTERKERK

Met een aldus aannemelijk gemaakte stichting van het klooster kort na het midden van de twaalfde eeuw dringt zich de vraag op hoe deze zich dan verhiel tot de stichting van de parochie. Mogelijk bestond de parochie nog niet in 1132, want ze komt niet voor op de Staverse kapellenlijst van dat jaar. Dat laatste geldt echter ook voor Koudum als moeder van Hemelum, die als bisschoppelijke eigenkerk al wel zeker in elfde eeuw aanwezig was. Belangrijker is daarom de vaststelling dat in de oorkonde van ca. 1245 geen sprake is van een parochiekerk te Hemelum naast het klooster zelf. De enige dorpskerk waarover het convent toen rechten uitoefende was die van Osledewald, alias Ursulawoude (het latere Oudega-Noordwolde).¹⁷ De eerste keer dat er in de bronnen sprake is van een parochie Hemelum is in een oorkonde uit 1483: de zielzorg kwam er toen voor rekening van een zekere heer Gherijd, monnik van het klooster.¹⁸ De parochie zal toen zeker al wel een paar eeuwen hebben bestaan.

Plattegrond (in groen) van de in de PKN-kerk van Hemelum aangetroffen fundering van de laat vijftiende-eeuwse kleine voorganger: BULT 2017

Gezicht op de kerk van Hemelum in 1722: deze had dezelfde breedte als het bouwwerk van ca. 1500 maar was met een paar meter verlengd in 1668. Tekening door J. Stellingwerff. COLLECTIE FRIES MUSEUM

Dat de parochie pas na het klooster tot stand is gekomen, wil echter niet zeggen dat de kloosterkerk niet op enig moment ook als parochiekerk heeft gediend. In deze context is het relevant kort de vroege bouwgeschiedenis van de huidige kerk na te trekken. In de inleiding meldden we al dat in 2016 onder de vloer resten tevoorschijn zijn gekomen van een betrekkelijk kleine voorganger. Auke Bult stelde toen vast dat de lengte ca. 13,40 meter bedroeg, van muur tot muur, tegen een breedte van 6,64.¹⁹ Hij zag ook dat voor de fundering alleen zogenoemde 'rooswinkels' als bakstenen zijn toegepast, waarvan het gebruik ten vroegste dateert uit de late vijftiende eeuw. Oudere sporen vond hij niet, of waren voor hem niet zichtbaar. De conclusie moet zijn dat de kapel pas omstreeks 1500 is gebouwd en ter plaatse mogelijk geen voorganger heeft gehad.

Bult kwalificeerde het bouwwerk als 'de voormalige kloosterkapel van de Sint-Odulfusabdij'. Die functie is echter om meerdere redenen uitgesloten, zoals wij zullen zien. Maar er was wel degelijk een relatie tussen dit kerkje en het klooster. Bij de inventarisatie van de kerkgoederen in 1578 blijkt dat de Hemelumer kerk weliswaar door eigen kerkvoogden werd bestuurd, maar ook dat ze over zeer weinig vaste inkomsten beschikte. Deze inkomsten waren zelfs zo gering dat het

klooster - dat al in het levensonderhoud van de pastoor voorzag,²⁰ - de bouwkosten voor zijn rekening moet hebben genomen en ook later regelmatig is bijgesprongen om het onderhoud te betalen. Na de opheffing van het klooster was het in 1580 aan de Staten van Friesland om deze rol over te nemen. De rechtshistoricus Van Apeldoorn spreekt in deze context van een incorporatie van de kerk in het klooster.²¹

Ook al had het aangetroffen kerkje dus beslist een relatie met het klooster, het kan toch moeilijk dienst hebben gedaan als abdijkerk. Ten eerste was het simpelweg te klein om plaats te bieden aan een koorgemeenschap en de voor haar benodigde uitrusting, bestaande uit diverse altaren, een preekstoel, een orgel en koorgestoelte. Dat de kloosterkerk een grote ruimte besloeg, blijkt wel uit de *Prelarius*-kroniek van abt Jacob van Oest en zijn kapelaan Paulus van Rixtel, waarin terloops ook de kerk van het klooster beschreven wordt. In de meest sprekende passage, uit het jaar 1495, over een aanval van een agressieve lekenbroeder op de juist verkozen abt en diens naaste medewerkers, wordt uit de doeken gedaan hoe abt Jacob wist te ontkomen door een schuilplaats te zoeken achter het orgel.²² In een grote kloosterkerk kon men zich op die manier wel verstoppen, maar in een kleine kerk als die waarvan de resten in de huidige kerk zijn aangetroffen, was dat onmogelijk.

Een tweede reden is dat haar fundering geen enkele aansluiting toont met die van andere kloostergebouwen, terwijl die er wel zou zijn geweest als zij als kloosterkerk had gediend. Uit de kroniek wordt namelijk duidelijk dat de kloosterkerk in 1495, apart van de gebruikelijke ingangspartij aan de westzijde, twee afsluitbare deuren in het koor had die van binnen-uit toegang boden tot de refter en de slaapzaal (ook wel het *dormter* of *dormitorium* genoemd).²³ Wat het *dormter* betreft, is dit precies hoe we het in een benedictijns kloostercomplex zouden verwachten. De monniken moesten 's nachts direct vanuit hun bed de kerk kunnen binnentreden om daar de eerste gebedsdienst te verzorgen. Dat hun slaapvertrekken zich in Hemelum op de eerste verdieping bevonden, valt af te leiden uit de aanwezigheid van een toren die aan de zuidzijde van de kerk tegen de muur van het *dormter* stond. Dit veronderstelt dat de deur naar het *dormter* geconstrueerd was als toe- en uitgang van de traptoren, en dat de trap naar beneden leidde tot een deur in de zuidzijde van de kerk. Kijkt men nu naar de muurresten van het parochiekerkje van ca. 1500, dan zijn daarin totaal geen sporen van zo'n directe aansluiting met de andere gebouwen te zien.

Het een met het ander biedt genoeg grond om te concluderen dat het gevonden kerkje omstreeks 1500 helemaal nieuw en vrijstaand is geconstrueerd, los van het eigenlijke kloostercomplex, dat op enige afstand ten zuiden van de huidige kerk moet hebben gelegen.

KLOOSTERKERK TEVENS PAROCHIEKERK TOT 1495?

Nu rijst als vanzelf de vraag waarom rond 1500 een nieuwe, aparte kerk voor de parochie werd opgetrokken, en waar dan de parochianen voordien terecht konden. Bij gebrek aan kennis over de precieze plek van de kloostergebouwen - bij de opgraving in 2017 werd de fundering ervan niet aangesneden -, is dit een kwestie van beredeneerd gissen.

Het ligt voor de hand om een verband te zoeken met de fusie van de beide monniksgroepen die in 1495 onder de hoede van Bursfeld tot stand kwam. Deze resulteerde in de vestiging op één plek én de aanstelling van een nieuwe, uit Egmond afkomstige abt. Aan te nemen valt dat de kloosterkerk tot kort na deze transformatie mede dienst gedaan heeft als parochiekerk. In dat geval zal ze via de hoofdingang in het westen toegankelijk zijn geweest voor de parochianen. Een koorafsluiting zal de parochianen op afstand hebben gehouden van de monniken - en eerder van de nonnen, die mogelijk hun diensten op een galerij hielden.

In elk geval in twee passages in de *Prelarius*-kroniek is sprake van een godsdienstoefening voor leken in de kloosterkerk. De eerste ervan, met betrekking tot het turbulente doorstartjaar 1495, penseelt hoe broeder Focke als pastoor van Hemelum het voor een feestdag verzamelde volk vanaf de preekstoel tegen de nieuwe abt ophitste door een banvloek over hem uit te spreken.²⁴ Het tweede bericht gaat over een andere oproerige monnik, Johannes van den Bosch, die op de dag van de heilige Maria Magdalena - onbekend is in welk jaar maar waarschijnlijk niet lang na 1495 - met andere broeders de koordienst had gemeden en met veel geschreeuw stennis had gemaakt in de kapittelzaal maar ook 'daar buiten, waar het volk voor de dienst was samengekomen'.²⁵

Voor de abt en de leiding van de Unie van Bursfeld, die erop moesten toezien dat het leven in het klooster van Staveren en Hemelum aan de hoogste standaarden beantwoordde, kan de onrust die door rebelse kloosterlingen op het volk van Hemelum werd overgebracht, reden zijn geweest de parochianen niet meer tot de kloosterkerk toe te laten. Dat was alleen mogelijk als de inwoners van Hemelum de sacramenten in een eigen godshuis konden ontvangen; reden om voor hen, zodra het kon, een nieuw, maar naar verhouding klein kerkgebouw buiten de kloostermuren te doen optrekken.²⁶

DE PAROCHIE HEMELUM EEN DOCHTER VAN KOUDUM?

Als het klooster er inderdaad eerder was dan de parochie, blijft tot slot de vraag open vanaf welk moment de leken ter plaatse voor hun zielzorg in de kloosterkerk terecht konden. Het betekende in elk geval dat er nieuwe grenzen afgebakend moesten worden als afsplitsing van een al bestaande parochie.

< De moederparochie Koudum en haar dochters Molkwerum, Karnewald, Hemelum en Kolderwolde enerzijds en de ten zuiden van Workum opstreckende veenontginning van Sint Ursula met Ursulawoude (opgeschoven als Oudega) met Nijega en Elahuizen anderzijds. Ondergrond: www.hisgis.nl. Kaart: S. de Bruijn. PROVINCIE FRYSLÂN.

De moeder zal dan niet de nabije kerk van Mirns zijn geweest, maar die van Koudum.

Hemelum was namelijk van oorsprong georiënteerd op Koudum. Dat valt af te leiden uit de lange noordwest-zuidoost lopende ontginningslijnen, parallel met die van het westelijke deel van Koudum's (late) dochterkerk te Kolderwolde. Zoals boven vermeld, was de Sint Maarten van Koudum een bisschoppelijke eigenkerk, die in 1353 door ruiling in handen kwam van de Staverse Sint-Odulfusabdij.²⁷

De kern van Hemelum ligt op dezelfde ontginningslijn, even diep in het veen als Nijega. Naar we eerder aannemelijk hebben gemaakt was Nijega een tot over de Fluessen zuidoostwaarts doorgeschoven nederzettingkern van veenkolonisten, die oorspronkelijk behoorden tot de Ursulakerk in het Heidenskip.²⁸ Het migratieproces binnen op-strekkende lijnen lijkt hier in de late twaalfde eeuw voltooid geweest te zijn, met dien verstande dat even daarvoor vanuit het toen nog ter hoogte van de Fluessen gevestigde Ursulawoude een dochterkerk oostelijk tot stand kwam. Deze kreeg de naam van Nijega, waarna als vanzelf Ursulawoude tot Oudega werd bestempeld.

Deze naam verhuisde vervolgens mee naar de huidige vestiging die omstreeks 1175 tot stand zal zijn gekomen. Westelijk zal toen vanuit Koudum, op dezelfde hoogte als het huidige Oudega, de parochiekerk van Kolderwolde zijn opgericht. Mogelijk of vermoedelijk, want echte zekerheid hebben we daarover niet. De chronologie van de veenontginningspleit ervoor dat al kort na de stichting van het klooster binnen het relatief grote parochiegebied van Koudum de bewoners in Hemelum en omgeving toestemming hebben gekregen om hun sacramenten in de kloosterkerk te halen. Een priesterbroeder zal ter plaatse voortaan de zielzorg voor zijn rekening hebben genomen.

CONCLUSIE

Met dat al is onze these dat de parochie Hemelum kort na de start van het vrouwenklooster werd afgesplitst van Koudum. De kloosterkerk fungeerde sindsdien, met een afscheidingsvoorziening, tevens als parochiekerk. Dat duurde totdat even na de aanname van de reformatie door de Unie van Bursfeld in 1495 een nieuwe kleine kerk werd opgetrokken voor de parochianen, in de noordoosthoek van het kloosterterrein.

Gilles de Langen is provinciaal archeoloog van Fryslân en tevens verbonden aan de Fryske Akademy. Hans Mol is gastonderzoeker bij de Fryske Akademy en emeritus hoogleraar aan de Universiteit van Leiden voor de geschiedenis van de Friese landen in de middeleeuwen.

NOTEN

- 1 J.B. Hielkema, *Het Sint-Nicolaasklooster te Hemelum. Gemeente Súdwest-Fryslân. Archeologisch onderzoek: een opgraving*. RAAP-Rapport 3759 (2019).
- 2 Bij Hielkema, Nicolaasklooster, 33-36, worden voor twee houtstalen 1144 en 1153 als data genoemd. Bij een aanvullende, precieze datering van meer stalen door Paul Borghaerts zijn voor twee standers 1154 en 1155 als kapjaar gevonden. Dat betekent dat het hout in 1155 of kort daarna moet zijn verwerkt.
- 3 G. de Langen en H. Mol, 'Vroege benedictijner kloosterboerderijen in Zuidwest-Friesland', in: A. Nieuwhof en A. Buursma (red.), *Van Drenthe tot aan 't Wad. Over landschap, archeologie en geschiedenis van Noord-Nederland. Essays ter ere van Egge Knol*, Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 104 (Groningen 2023) 161-174; G. de Langen en H. Mol, 'De graaf in het veen. Over middeleeuws grootgrondbezit en de regie over de ontginningen in Zuidwest-Friesland', *De Vrije Fries* 103 (2023) 48-72.
- 4 J.A. Mol en K. van Vliet, 'De oudste oorkonden van het Sint-Odulfusklooster van Staveren', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 7 (1998) 73-134, 78. De hypothese vindt men logischerwijs ook bij Hielkema, *Het Sint-Nicolaasklooster te Hemelum*, 12.
- 5 A. Bult, *Archeologische waarneming in de Nicolaaskerk te Hemelum*. Rapport in eigen beheer (2016).
- 6 J.A. Mol, 'J.G. Ottema syn útjefte fan de Proellarius (1855). In ferhaal oer it kleaster Starum/Himmelum yn de perioade 1482-1517', *De Vrije Fries* 82 (2002) 264-274.
- 7 K. van Vliet, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapitels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Zutphen 2002) 367-368.
- 8 Uitvoering hierover Mol en Van Vliet, 'Oorkonden', 77-80.
- 9 Literatuur over Oostbroek: Ch.J.C. Broer, *Monniken in het moeras. De vroegste geschiedenis van de abdij van Sint-Laurens in het Oostbroek bij Utrecht* (Utrecht 2011), en J. van Moolenbroek, 'Vrouwen en visioenen in de abdij Oostbroek. Studie, editie en vertaling van een Utrechtse mirakeltekst uit de twaalfde eeuw', in: S. Corbellini, K. Goudriaan, J.A. Mol en A. Tervoort (red.), *Wonderen voor alledag. Elf opstellen over godsdienst en samenleving in de Middeleeuwen door Jaap van Moolenbroek* (Hilversum 2006) 31-72.
- 10 G. Brom, 'De abdij van Oostbroek en het Vrouwenklooster', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 32 (1907) 331-371. Pas in de vroege zestiende eeuw blijkt de nonnengemeenschap zich aan het gezag van de abt te hebben kunnen onttrekken. Dan is namelijk sprake van een abdis van Vrouwenklooster: Broer, *Monniken in het moeras*, 159.
- 11 Stephanie Haarländer, 'Schlangen unter den Fischen. Männliche und weibliche Religiösen in Doppelklöstern des hohen Mittelalters', www.regionalgeschichte.net (2003), urn:nbn:de:hbz:5:1-2007826-20101812-8.
- 12 Mol en Van Vliet, 'Oorkonden', 122-123.
- 13 G. de Langen en H. Mol, 'Een heilige in It Heidenskip. Een volmiddeleeuwse ontginning onder de klokslag van Sint Ursula', in: *Fragmenten uit de rijke wereld van de archeologie. Opgedragen aan Ernst Taayke bij zijn afscheid als beheerder van het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis*, A. Nieuwhof, E. Knol en J. Schokker (red.) (Groningen 2018) 173-186, aldaar 182.
- 14 Van Vliet, *In kringen van kanunniken*, 355-356; K. van Vliet, 'Novus Rhenus. Aanleg en betekenis van de Vaartsche Rijn', in: A.A.B. van Bommel e.a. (red.), *De dam bij Wijk en het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen* (Hilversum 2022) 142-171, aldaar 151.
- 15 In 1414 vindt men de nonnen voor de laatste keer in de bronnen genoemd: H. Reimers ed., *Friesische Papsturkunden aus dem Vatikanischen Archive zu Rom* (Leeuwarden 1908) 30-34.
- 16 Over de ruime hervormingsperiode, die buiten de opzet van dit opstel valt, zie: M. Gerrits en J.A. Mol, 'Macht, geweld en monniken. Partijtwisten en kloosterhervormingen in de Friese Zuidwesthoek, 1482-1495', *De Vrije Fries* 93 (2013) 53-98.
- 17 De Langen en Mol, 'Heilige in het Heidenskip', 182.
- 18 Corpus Roemeling, s.v. Hemelum.
- 19 Bult, *Nicolaaskerk*, 36-37.
- 20 J.A. Mol, 'Registers fan geastlik besit yn Himmelumer Aldfurd en Noardwâlde, Skoatterlân en Eaststellingwerf, 1578/1580', in: P.L.G. van der Meer, J.A. Mol en P. Nieuwland (ed.), *Administrative en fiskale boarnen oangeande Fryslân yn de ier-moderne tiid*. Leeuwarden (Leeuwarden 1993) 9-34, aldaar 13. De kerkvoogden hadden slechts één akker zaadland als vast bezit; hun overige inkomsten haalden ze uit de memoriecultuur voor de overledenen (voor elke gestorven volwassene rekenden ze 3,5 stuiver).
- 21 L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland. Beschrijving van de ontwikkeling van het recht omtrent de kerkelijke goederen in Friesland tot 1795*, 2 dln. (Leeuwarden 1915) II, 118. Naar de geest klopt dit, maar niet naar de letter, omdat de kerkgemeente via kerkvoogden zelf de administratie van de inkomsten en uitgaven voor het gebouw verzorgde.
- 22 J.G. Ottema (vert.), *Proellarius of Strijdboek bevattende de jongste oorlogen in Friesland in het jaar 1518*, door Paulus Rodolphi van Rixtel (Leeuwarden 1855) 38; *Proellarius* origineel, Tresoar, Collectie handschriften van de Provinciale Bibliotheek, Hs. 1383, p. 23.
- 23 Ottema, *Proellarius*, 30; *Proellarius* origineel, p. 21. In deze tijd zullen de monniken in deze zaal over mwt schotten afgescheiden kamers hebben beschikt.
- 24 Ottema, *Proellarius* 47; *Proellarius* origineel, 27: *die festo populo ad divina congregato de ambone nequiter excommunicavit*.
- 25 Ottema, *Proellarius* 101; *Proellarius* origineel, 58: *... tota die se a divinis abstenterunt cum maximis clamoribus in capitulo et extra populo ad divina congregato ipso sacro die*. De kapittelzaal bevond zich waarschijnlijk op de begane grond, onder het dormter.
- 26 De bouw zou dan kunnen hebben plaatsgevonden niet lang na de stabilisatie van de politieke situatie onder de hertogen van Saksen, kort na 1500.
- 27 Utrechts Archief, Archief bisschoppen van Utrecht, inv.nr. 166; S. Muller Fzn., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht*, 3 dln. (Utrecht 1917) nrs. 1066 en 1071.
- 28 De Langen en Mol, 'Heilige in het Heidenskip', 181-183.